

УДК: 82 (091)

ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИКИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ НАРОДНОЇ ЕПІЧНОЇ ОПОВІДІ "ЧОРА-БАТИР"

Гуменюк О. Н.

До найдавніших шарів кримськотатарського фольклору належать поетичні епічні оповіді, в яких небуденний герой-богатир змагається з лихими силами, виступаючи захистником родинного вогнища, близьких людей, своєї землі. Він стає на прю з ворогами, з усілякими кривдниками, серед яких часто трапляються багатії, що нажилися чужим коштом, несправедливі й жорстокі можновладці. Це оповіді про Едіге, Копланди, Фазила, Аметшаха та інших легендарних звитяжців, оповіді, які передують іншим жанрам кримськотатарського фольклору [1]. Серед таких уснопоетичних творів один з найхарактерніших та найбільш популярних – "Чора-батир", на що звертається певна увага в статті про кримськотатарську літературу, вміщеній в "Українській літературній енциклопедії" [2].

Твір записаний в декількох варіантах. Окремі з них мають розгорнуту преамбулу, в якій викладаються події, пов'язані з життям Нарека, батька Чори. Непокірливий гордий Нарек вбиває хана й тікає з юною дружиною в ногайські степи, де врешті народжується Чора – гідний спадкоємець героїчних батькових традицій, такий же палкий і завзятий, такий же нетерпимий до будь-яких проявів несправедливості. Він навіть перевершує батька в масштабах своєї звитяжних амбіцій.

Основна частина поетичної оповіді стосується тяжких випробувань, що випали на долю Нурекового сина Чора-батира. Поки Чора гуляв на коні в широкому степу, на його рідних – вже старого батька, матір, юну сестру – напав зажерливий Алі-бей, принизив їх, розорив господарство. При поверненні Чора-батира мати, гірко нарікаючи на тяжку долю, розповідає йому про страшну наругу, якої довелося зазнати родині.

Розгніваний Чора-батир викликає Алі-бея на двобій і долає кривдника, проймає його меткою стрілою, належно відплачує і за гіркі сльози матері, і за побиття немічного батька, і за образу лайливими словами юної сестри, і за збитки, нанесені господарству (перелічування завданих кривд, а потім відповідної відплати за них служить тут суттєвим засобом поетичної експресії).

В особі Алі-бея постає кривдник родини Чора-батира, кривдник, якому герой дає належну відсіч. Але героєве завзяття на тому не завершується. Художньо потрактована топоніміка свідчить, що оповідь створювалася в часи розпаду Золотої Орди й зародження кримської відособленості від неї, що врешті завершилося постановням окремого хантства. Тож на обрії вже не кривдник родини, а кривдник рідної землі, за права якої Чора-батир їде змагатися в далеку Казань. Певна умовність, узагальненість постаті Чора-батира, очевидно, дає підстави для такого трактування.

Драматизм тогочасних історичних процесів відлунився в долі фольклорного персонажа. В одному з варіантів оповіді Чора-батир після

жорстоких ударів долі накладає на себе руки й тоне в Ідилі (Волзі), в іншому – після нерівної битви гине, кинувшись у провалля. Однак трагічний фінал не викликає почуття зневіри, він увиразнює властиву фольклорному творові катарсичну силу, яка постає внаслідок поетизації шляхетних поривань небуденного героя, його прагнення до утвердження добра, його непримирності до несправедливості.

Якщо поетичні картини, пов'язані з життям Нарека, батька Чора-батыра, можна розглядати як свого роду преамбулу оповіді, то відтворення нещасливих казанських пригод героя тяжіє до означення його як певного епілогу. Пригляньмося ближче до основної частини твору, опублікованої в ґрунтовому фольклорному збірнику Яг'ї Шефредінова [3].

Епічна піднесеність, певна монументальність героїчної оповіді невід'ємна від властивого їй глибинного драматизму, що межує з трагізмом. Цей драматизм виявляється зокрема в чіткому окресленні провідних персонажів та діалогічній організації тексту. Репліки персонажів здебільшого розлогі й тяжіють до монологів, які увиразнюють, своєрідно підкреслюють згадану монументальність, а водночас надають оповіді певного ліричного забарвлення. Ці монологи розкривають внутрішні переживання й прагнення персонажів і водночас вони звернені до співрозмовників, спонукають їх до відповіді й дії.

Починається центральна частина твору з розлогого, пройнятого розчарованою журбою звернення матері Чора-батыра до сина, єдиної надії на можливість зарадити гірким випробуванням, що випали на долю родини. Звернений до сина монолог стражденної матері вельми нагадує народні голосіння, він помережаний розпачливими вигуками (ай, ей, дій, ой...), характерними повторами. Усвідомлюючи, як непросто буде синові в змаганні з ворогом відстоювати родинну честь, потерпаючи за синову долю, мати скрушно повторює раз у раз фразу про те, що ліпше б йому було не родитись на світ. Тричі повторене як заклинання "догъмагъайдын" ("ліпше б не родивсь"), а далі двічі повторене твердження про те, що син народивсь на біду, створюють атмосферу особливої тривоги, яка посилюється й пояснюється в наступних рядках, де з емоційною градацією живописуються безчинства лихого Алі-бея з Акташа (різкі ударні рими – ди... ді... ді... ді... ді... – своєрідно увиразнюють материнську тривогу й журбу). Завершується, а точніше окільцьовується розпачливий монолог матері її позначеним зойками початковим лементуванням.

Тужливе, хоч усе-таки не безнадійне голосіння матері контрастно змінюється гордим та рішучим зверненням Чора-батыра до ворога, яке розпочинається сповненим пружної енергії "Ей!" Так само як перед тим материнська тривога увиразнювалася словесними повторами й різкими римами, тепер Чорове зв'язання підкреслюється словесними повторами й чіткою алітерацією:

Булсандым, бейим, булсандым, бейим
(Розлютивсь я, бею, розлютивсь...)

Оце кількарарово стріване в рядку "б", що підкреслює рішучість героя, не менш вражаюче, ніж подальші чіткі й лаконічні загрозливі інвективи:

Акъташ Али-бейнинъ
Артындан етишип
Дёрт болейим. Эй!
(Актаського Алі-бея
Наздожену,
На чотири шматки розітну. Ей!)

Градація материних живописань здійсненої недругом наруги точно повторюється Чорою, лише в іншому, не розпачливому, а сповненому бойовитості ключі:

Атымы алдын, бересинь,
 Къююмы сойдынъ, тойлесинь.
 Нарекке къамча тартдынъ,
 Кунь корьмеген къардашыма,
 Шерьяткъа сыймаз сѣзлер айтдынъ,
 Буны немен толерсынъ...
 (Взяв коня мого – віддай,
 За зарізаних баранів заплати.
 А за батька Нурека, періщеного батогом,
 За яснозору молодшу сестру,
 Ображену нечестивими словами,
 Чим заплатиш ти...)

Ї так само як материнське журливе перелічування заподіяних кривд починається й завершується розпачливим лементуванням, погрозливе перелічування Чори, як починалось, так і завершується підкутим згаданим "б" обуренням:

Оф! Булсандым, бейим, булсандым, дий.

Подальший ритмічно карбований діалог з уривчастими репліками Чора-батир та Алі-бея окреслює їхній двобій, під час якого зажерливий багатій в скрушній репліці, що нагадує внутрішній монолог, зауважує, що його роззяцькована (промовиста деталь) стріла пролітає край сідла супротивника. А далі йде пристрасний монолог Чора-батир, в якому героєве звитяжне завзяття увиразнюють характерні повторення ("бир окъ алды... бир окъ алды", "чувлашманъыз... чувлашманъыз" і знов-таки – "булсандым, бейим, булсандым"). Це завзяття увиразнюють також динамічне чергування довших коротших рядків, поєднання чітких та приблизних рим, вигуки, постійні епітети, мальовничі натуралістичні деталі:

Акъташлы Али-бей
 Къамчасына таянынъ,
 Къан тукурди, дий
 (Актаський Алі-бей
 На батіг похиливсь,
 Кров'ю захлинувсь)...
 Чувлашманъыз, къырк черкез...
 Тартмай тилинъизни узермен,
 Танълайынъызгъа нал къыздырып басарам...
 (Вгамуйтеся, сорок черкесів...
 Бо повіриваю ваші язики
 Ї піднебіння вам припечу розжареною підковою...)

Чора-батирове завзяття на тому не вичерпується, не вщухає, він, так би мовити, не вдовольняється досягнутим і спрямовує свій рішучий погляд на далеку Казань.

Завершується ця частина оповіді, як і починалась, монологом матері Чора-батир. Мати благословляє сина на дальші подвиги ("Эял болсун!), втішена тим, що його амбітність перевершує батькову, котрий не виходив за межі Криму. Її піднесене, хоч і не позбавлене певної тривоги, звернення до сина

увиразнене емоційними повторами, вигуками, побажаннями, місткими афористичними, версифікаційно ограненими сентенціями:

Эрте эвлеген, толь алыр,
Эрте чыкькьан джол алыр
(Рано одружений дітьми багатий,
Рано в путь рушиш – далеко зайдеш).

Піднесений поважний тон оповіді гармонійно узгожується з речитативістю, яка в музичному тексті окреслюється максимальним розвитком мелодійної лінії в межах кварто-квінтових ходів з використанням обігрування (опівування) однієї ноти (соль). Але за всієї інтонаційної одноманітності, суголосної згаданій піднесеній поважності, не втрачається яскраво виражена східна орнаментальність, означена зміною змішаних ритмів чи не в кожному такті, характерним розспівуванням окремих складів із зависанням останнього звуку (фермата).

Поєднання урочої простоти й вишуканої орнаментальності виявляється як в музичному, так і в літературному тексті. Розлога епічна монументальність раз у раз оживляється емоційними сплесками, експресивними інвективами, мальовничими штрихами, що допомагає розкрити глибинний драматизм оповіді, який виявляється і в її своєрідній діалогічній організації.

Експресивна емоційність епічного повіствування, увиразнена нерегулярним ритмом, поєднання точних та приблизних рим, образні і звукові повтори – усе це риси, характерні не лише для кримськотатарської, а й для української епічної уснопоетичної традиції. Можна говорити про певну близькість кримськотатарських фольклорних поетичних оповідей та українських народних дум. Очевидно, що тут типологічне зближення виходить за межі ознак, загалом характерних для героїчного епосу. Припущення про можливі тут взаємовпливи тим більш небезпідставні, що кримськотатарські епічні оповіді й пісні речитативного характеру були поширені насамперед у ногайських степах, власне на українсько-тюркському пограниччі. Думається, тут може окреслитися напрямок доволі плідних дослідницьких пошуків.

Література

1. Юнусова Л.С. Крымскотатарская литература: Сборник произведений фольклора и литературы VIII – XX вв. – Симферополь: Доля, 2002. – 344 с. – С. 6.
2. Гаркавец О.М. Крымскотатарська література // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – Т. 3. – К.: "Українська енциклопедія" імені Миколи Бажана, 1995. – 496 с. – С. 60.
3. Шерфединов Н. Звучит кайтарма – Янърай кьайтарма. – Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1979. – 232 с. – Текст епічної оповіді "Чора-батир" цитується за цим виданням, с. 15–18.

Статья поступила в редакцию 20.03.2005